

«ΣΠΟΥΔΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

X.N. Τσιρώνης

Επ. Καθ. Τμ. Θεολογίας, Α.Π.Θ.

Γ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΩΝ (ΠΥΡΓΟΣ - ΗΛΕΙΑΣ)

A. Εισαγωγή

Είναι γνωστό ότι οι προσκυνηματικές περιηγήσεις και ο θρησκευτικός τουρισμός ανήκουν στα πιο σταθερά, δυναμικά και συνεκτικά πεδία του τουριστικού φαινομένου.¹ Εμπεριέχουν ορισμένα από τα πιο δυναμικά στοιχεία μιας αναπτυξιακής προοπτικής, καθώς δεν περιορίζονται σε μια εποχή μόνο του χρόνου ούτε σε περιοχές με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (βλ. sea and sun tourism) αλλά εξακτινώνονται από το αστικό τοπίο μέχρι τις ακρότατες περιοχές μιας χώρας και πραγματώνονται σε πολλές και διαφορετικές χρονικές περιόδους. Συνάμα, δεν είναι αποτέλεσμα και εξαρτώμενο μιας παροδικής τάσης ή μόδας αλλά έχουν βαθιές πολιτισμικές ρίζες.² Έχοντας ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά τη συλλογικότητα, την επαναληψιμότητα και τη σύνδεση των ανθρώπων με ιερούς τόπους, μνημεία, εικόνες, ανθρώπους και τοπικές κουλτούρες οι θρησκευτικές και προσκυνηματικές περιηγήσεις συνιστούν ένα πολυσχιδές κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και θρησκευτικό φαινόμενο.

---

¹ Τα τελευταία χρόνια οι αναπτυξιακές δυνατότητες του προσκυνηματικού και θρησκευτικού τουρισμού προσελκύουν ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον σε θρησκευτικό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Βλ. για παράδειγμα τη διεθνή διακήρυξη για τον θρησκευτικό τουρισμό: Bethlehem Declaration on Religious Tourism as a Means of Fostering Socio-Economic Development of Host Communities, UNWTO 2015. Νέες ποσοτικές αποτυπώσεις του θρησκευτικού τουρισμού εγγράφονται σε έρευνες παγκόσμιου επιπέδου. Βλ. για παράδειγμα την έκθεση: UNWTO, *International Tourism Trends in EU-28 Member States –Current Situation and Forecasts for 2020-2025-2030*, UNWTO, σελ. 6, 25. Βλ. ακόμη στην ελληνική βιβλιογραφία: Π. Μοίρα, *Θρησκευτικός τουρισμός*, Αθήνα: Interbooks, 2009; Π. Λύτρας, *Θρησκευτικός τουρισμός. Μια κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Interbooks, 2001; Σ. Πολύζος, *Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών 16(9), Μάιος 2010; Χ. Πετρέας, *Έκθεση παρουσίας αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου τουριστικών γραφείων περίοδος 2013*, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων, 2013.

² Βλ. μεταξύ πολλών άλλων: L. K. Davidson, D. Gitlitz, *Pilgrimage: from the Ganges to Graceland: an Encyclopedia*. 1 vol. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2002, σελ. xvii-xxiii; B. Bitton-Ashkelony, *Encountering the Sacred: The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Berkeley: University of California Press, 2005; S. Coleman, J. Elsner, *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995; Sy Su, C, Sacred Journeys: Religious Tourism and Pilgrimage. *Religions*, 9(9), 2018: 258- 259.

Επιπλέον, οι περιηγήσεις αυτές ευνοούν την ανάδειξη ενός ευρέος φάσματος πρωτοβουλιών αιεφορικής τοπικής ανάπτυξης και σταθερής προσκυνηματικής σχέσης. Ο άνθρωπος που επισκέπτεται ένα κέντρο θρησκευτικής αναφοράς ή ένα θρησκευτικό-πολιτιστικό μνημείο ως προσκυνητής συχνά διαμορφώνει για την επίσκεψή του ένα πλέγμα νοηματοδοτικής και κοινωνικο-συναισθηματικής ερμηνείας που διαφοροποιεί αυτού του είδους την επίσκεψη από άλλα είδη τουρισμού. Η προσωπική διασύνδεση με το μνημείο μπορεί και δημιουργεί έναν δεσμό και μια «επικοινωνία» που ανανεώνεται στον χρόνο, ενδυναμώνει τις έννοιες της «υπόσχεσης», της «επαναπροσέγγισης», της εκ νέου επίσκεψης με πιο προσωπικά και πιο βαθιά στοιχεία αλληλεπίδρασης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του τάματος στην ελληνορθόδοξη παράδοση που σταθερά συνδέει τόπους, κειμήλια, αγιάσματα, εικόνες, ναούς και όσα άλλα στοιχεία με χιλιάδες πιστούς. Στο ευρωπαϊκό χώρο παρατηρούνται ανάλογα φαινόμενα στο πλαίσιο των μεγάλων προσκυνηματικών διαδρομών, όπως στο προσκύνημα της Λούρδης (η μικρή, νοτιοδυτική γαλλική πόλη που έγινε πρόσφατα³ παγκόσμιος προορισμός για τους Ρ/Καθολικούς) ή στη Διαδρομή του Αγίου Ιακώβου της Κομποστέλα (Camino de Santiago- Peregrinatio Compostellana). Οι άνθρωποι επαναλαμβάνουν τακτικά το προσκύνημά τους με συνειδητό, οργανωμένο και επιμελή τρόπο.

B. Ο αναπτυξιακός χαρακτήρας του θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού

Όπως είναι φανερό, η βιωσιμότητα στην περίπτωση του θρησκευτικού/προσκυνηματικού τουρισμού έχει ευρύτερη αναφορά καθώς ο προσκυνητής και ο επισκέπτης δεν φροντίζουν απλώς να είναι πιο προσεκτικοί με τον «άλλον» τόπο, αλλά να οικειοποιηθούν τον τόπο του προσκυνήματός τους, να γίνουν ένα με αυτόν. Η οικειοποίηση του τόπου επίσκεψης επιτελείται μέσα από έναν υπαρξιακό διάλογο τόσο με τον ίδιο τον εαυτό τους όσο και με τον τόπο που τους υποδέχεται και ενσωματώνει ποικίλες θρησκευτικές και κοινωνικές πρακτικές (νηστεία και ιδιαίτερη ψυχοσυναισθηματική προετοιμασία, μεταφορά και αγορά ιδιαίτερων προσωπικών κειμηλίων, αντικειμένων, ενθυμίων κ.α.). Οι προσκυνητές συχνά αναπτύσσουν ισχυρούς ψυχοσυναισθηματικούς δεσμούς και κίνητρα που καθιστούν το ιερό μνημείο ένα προσωπικό σημείο αναφοράς. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει όχι μόνο τη δυναμική ανάπτυξης του θρησκευτικού περιηγητικού

---

³ Η ουσιαστική θεσμοποίηση του προσκυνήματος έγινε το 1864 και αναφέρεται στις -σύμφωνα με τη Ρ/Καθολική παράδοση - εμφανίσεις της Παναγίας στην αγ. Bernadette Soubirous το 1858. Σήμερα το προσκύνημα έχει περί τους 6 εκατομμύρια ταξιδιώτες ανά έτος.

ρεύματος αλλά και την αναγκαιότητα οργάνωσής του με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις ευαισθησίες των επισκεπτών. Η διασφάλιση της αυθεντικότητας του βιώματος σε αυτές τις περιπτώσεις απαιτεί οικοσυστημικό και εμπνευσμένο σχεδιασμό που να μπορεί να υπερβαίνει ακόμη και τις συνήθειες πρακτικές της αγοράς.

Είναι σημαντικό ακόμη να τονιστεί ότι η θρησκευτική περιήγηση δεν συνδέεται αποκλειστικά με μία συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα αλλά επιδρά στην οικονομία ολόκληρης της περιοχής, που περιβάλλει σε έναν νοητό κύκλο το προσκυνηματικό κέντρο. Ας αναλογιστούμε την περίπτωση ενός μοναστηριού στην ελληνική επαρχία. Τα μέσα μεταφοράς, τα σημεία εστίασης, οι περιβαλλοντικές διαδρομές, οι μικρο-επιχειρήσεις αγροτικών προϊόντων, αναμνηστικών, εκκλησιαστικής τέχνης, τα τοπικά καταλύματα φιλοξενίας, τα δίκτυα τροφοδοσίας, οι υποδομές υποστήριξης επισκεπτών και πόσα άλλα είναι άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενοι κόμβοι στη διαδρομή του περιηγητή λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των προσκυνηματικών κέντρων στην Ελλάδα. Τα μοναστήρια, τα ιερά κειμήλια, τα εικονίσματα, τα αγιάσματα, οι τόποι μαρτυρίου, αποτελούν μια ανοιχτή και συνεχή πρόσκληση εξωστρέφειας, καλούν διαρκώς τους κουρασμένους κατοίκους των αστικών κέντρων σε μια αναζωογονητική κίνηση προς την περιφέρεια, προς τους τόπους έξω από την καθημερινότητά τους.

Οι παράγοντες που εμπλέκονται στην οργάνωση και επιτέλεση των περιηγήσεων είναι ποικίλοι και μεικτού χαρακτήρα. Στους συντελεστές των προσκυνηματικών περιηγήσεων ανήκουν οι ενορίες, τα (εξειδικευμένα) τουριστικά γραφεία, οι πολιτιστικοί και θρησκευτικοί σύλλογοι και φυσικά σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η ιδιωτική πρωτοβουλία. Ενώ όμως θα περίμενε κανείς ότι αυτός ο πλούτος των συντελεστών, προσώπων και παραγόντων θα αποτελούσε ένα βασικό πλεονέκτημα για τον ελληνικό τουρισμό, η πραγματικότητα είναι μάλλον διαφορετική. Η λειτουργική διασύνδεση μεταξύ των επιμέρους παραγόντων στον ελλαδικό χώρο είναι αναιμική καθιστώντας την αποσπασματικότητα ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του πεδίου αυτού. Επίσης, οι σχετικές πρωτοβουλίες και οι προοπτικές τους είναι σε μεγάλο βαθμό ασύμμετρες, καθώς οι αξιόλογες και με σχετικά πιο ώριμο σχεδιασμό δράσεις συνυπάρχουν με ατακτοποιήτες και ανοργάνωτες πρωτοβουλίες.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα σε κάθε περίπτωση είναι ο εξαιρετικά ισχνός στρατηγικός σχεδιασμός και η σχεδόν παντελής έλλειψη πρόβλεψης για τη διαχείριση των πιθανών προβλημάτων που ενέχει η αύξηση της επισκεψιμότητας και ως συνέπεια αυτού η τουριστική «επένδυση» ιερών μνημείων, η χρήση των τοπικών πόρων, η διακύβευση της περιβαλλοντικής ισορροπίας ακόμη και η ευαλωτότητα της σχέσης μεταξύ φιλοξενούντων

και φιλοξενουμένων που μπορεί να καταστεί αρνητική. Η απαραίτητη πρόνοια για τον σεβασμό της οικείας παράδοσης και τη διαφύλαξη του ιερού ή καταναυκτικού χαρακτήρα των μνημείων είναι σε ορισμένες περιπτώσεις παντελώς απύσχα. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν έχουν αντι-αναπτυξιακό χαρακτήρα. Είναι σημαντικό όμως να μην λησμονείται ένα σημαντικό στοιχείο της τουριστικής οικονομίας: Η ανάπτυξη έχει πάντοτε κάποιο κόστος, το οποίο είναι απολύτως αναγκαίο να συνυπολογίζεται και να εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλάνο, ώστε τελικώς να αντιμετωπίζεται ως ένα αναμενόμενο και ως έναν βαθμό προβλέψιμο κομμάτι του πλάνου εργασιών και του στρατηγικού σχεδιασμού και όχι βέβαια ως μια καταστροφή που εκ των υστέρων καλούμαστε να διαχειριστούμε.

Περικτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αν αποδώσουμε σχηματικά την ασυμμετρία που επικρατεί στο πεδίο των θρησκευτικών και προσκυνηματικών περιηγήσεων θα ήταν δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι στην Ελλάδα υπάρχουν άνθρωποι που γνωρίζουν το πεδίο του τουρισμού και τη διαχείριση του τουριστικού προϊόντος και άνθρωποι που γνωρίζουν τη θρησκευτική παράδοση και την ορθόδοξη κληρονομία, λίγα όμως στελέχη είναι πραγματικά συγκροτημένα με έναν τρόπο που να μπορούν να γεφυρώσουν τα δύο πεδία με λειτουργική επάρκεια και γόνιμη αποτελεσματικότητα.

Το φάσμα των προσκυνηματικών περιηγήσεων έχει ιδιαίτερος αυξημένο φορτίο νοσηματοδότησης γεγονός που το καθιστά ένα ιδιόσημο πεδίο και όχι έναν ακόμη κλάδο «εναλλακτικού» τουρισμού. Όπως έχω υποστηρίξει αλλού, οι προσκυνηματικές περιηγήσεις και ο θρησκευτικός τουρισμός μπορούν να αποτελέσουν μια πολυμορφική πρόταση περιήγησης: «...με κεντρικό άξονα τη θρησκευτική κληρονομία και με βασικούς στόχους τη βιώσιμη ανάπτυξη, τη συνέργεια σε τοπικό και διεθνές επίπεδο και τη διαμόρφωση προοπτικών σύζευξης των προσκυνηματικών περιηγήσεων με άλλες μορφές τουριστικών δραστηριοτήτων. Τα παραπάνω βέβαια με την πρόνοια να μην καταλυθεί ο βασικός σκοπός και ο χαρακτήρας των αφιερωματικών επισκέψεων».⁴

Ας υπογραμμιστεί επιπρόσθετα ότι η επίσκεψη στα θρησκευτικά μνημεία δεν είναι υπόθεση μιας μόνο πληθυσμιακής κατηγορίας. Καθημερινά ταξιδεύουν σε κέντρα θρησκευτικής εμπίωσης μοναχικοί περιηγητές, οικογένειες, ενοριακές ομάδες και αποστολές, τοπικοί σύλλογοι ή και άλλες ομάδες ανθρώπων. Για πολλούς μάλιστα από αυτούς τους ανθρώπους τα θρησκευτικά κέντρα ή μνημεία ενέχουν και το κομμάτι της μαρτυρίας. Είναι δηλαδή φάροι που μεταδίδουν πίστη, παραδείγματα αγιότητας, ενισχύουν τις ενδοκοινοτικές

---

⁴ Χ.Ν. Τσιρώνης, «Οι προσκυνηματικές περιηγήσεις και η πολυμορφική τουριστική ανάπτυξη. Προκλήσεις και προοπτικές στρατηγικού σχεδιασμού», ανάρτηση στη σελίδα της επιτροπής της Εκκλησίας της Ελλάδος για τον προσκυνηματικό τουρισμό: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/tourism/b_tsironis.pdf. Πρόσβαση 09.12.2018.

και στην περίπτωση της Ορθοδοξίας τις διορθόδοξες σχέσεις. Σε αυτήν την περίπτωση η προσκυνηματική περιήγηση αποκτά πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία επηρεάζουν όλα τα επίπεδα του περιηγητικού/τουριστικού σχεδιασμού. Πέρα από την ανάγκη διατήρησης της ιερότητας του χώρου, είναι σημαντική η επιμέλεια με την οποία μπορεί να οργανώνονται τα διάφορα στάδια του ταξιδιού από τα καταλύματα και τις στάσεις αναψυχής και ξεκούρασης μέχρι την παραγωγή και πώληση αναμνηστικών, τη συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετουργίες και τη διασύνδεση του λειτουργικού κύκλου με άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις στην τοπική κοινωνία. Ας σημειωθεί πάντως ότι πολύ συχνά όταν περιγράφουμε τους επισκέπτες υπό τη γενική ονομασία «προσκυνητές», περιγράφουμε στην πραγματικότητα διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετικές ανάγκες, προσδοκίες και κίνητρα.⁵

Η γενική επίσης κατηγορία του θρησκευτικού τουρισμού αντικατοπτρίζει ένα ευρύτερο και περιεκτικό πεδίο, στο οποίο συνυπάρχουν, αλληλεπιδρούν αλλά και διακρίνονται μεταξύ τους οι προσκυνηματικές και αφιερωματικές επισκέψεις, οι θρησκευτικές περιηγήσεις, ο πολιτιστικός τουρισμός σε θρησκευτικά μνημεία κ.λπ. Η ανάγκη διαμόρφωσης ενός ειδικά εκπαιδευμένου στελεχιακού δυναμικού σε επίπεδο μητροπόλεων, τοπικών κοινωνιών, αυτοδιοίκησης αλλά και στο υπόλοιπο φάσμα της τουριστικής βιομηχανίας είναι σήμερα επιτακτική και ας ευχηθούμε όχι ήδη αργοπορημένη. Το στελεχιακό αυτό δυναμικό θα πρέπει να μπορεί να συνδέσει με επιτυχία τη θρησκευτική παράδοση με την τουριστική οργάνωση, ώστε να μην διαταράσσεται η εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην αυθεντικότητα της θρησκευτικής νοηματοδότησης των μνημείων και των προσωπικών αναγκών και επιλογών των περιηγητών. Η μεταφορά, η επίσκεψη και η φιλοξενία των επισκεπτών αποτελούν τη μία μόνο όψη του νομίσματος. Οι σχετικές δραστηριότητες δεν θα πρέπει να οργανώνονται ανεξάρτητα από το νόημα που συγκεντρώνουν και εκπέμπουν τα κέντρα πίστης και λατρείας και προς το οποίο προστρέχουν οι επισκέπτες. Πραγματικά, η αυθεντικότητα αποτελεί τον πυρήνα της

---

⁵ Για το σημαντικό ζήτημα των κινήτρων που κινητοποιούν τους τουρίστες και περιηγητές βλ. μεταξύ πολλών: P. Pearce, *The Social Psychology of Tourist Behaviour*, Oxford: Pergamon, 1982, σελ. 48 κ.ε.; P. Pearce, "Fundamentals of tourist motivation" στο: D. Pearce, Butler R. (Eds.), *Tourism Research: Critiques and Challenges*, London: Routledge, 1993, σελ.: 85-105; P. Pearce, *Tourist Behaviour: Themes and Conceptual Schemes*, Clevedon: Channel View Publications, 2005; P. Pearce, Uk-II Lee. "Developing the Travel Career Approach to Tourist Motivation." *Journal of Travel Research*, 43,(3) 2005: 226-37. E. Badone, Roseman S., *Intersecting journeys. The Anthropology of pilgrimage and tourism*, Urbana: University of Illinois Press; 2004, σελ. 1-8; R. Harrill, "Potts T., Social Psychological Theories of Tourist Motivation: Exploration, Debate and Transition", *Tourism Analysis*, 7 (2)2002: 105 -114; G. Rinschede, "Forms of Religious Tourism", *Annals of Tourism Research*, (19)1992:51-67; A. Ieischer, "The Tourist Behind the Pilgrim in the Holy Land", *International Journal of Hospitality Management*, 19(3) 2000:311-326; S. Amaro, Antunes A, Henriques C. "A Closer Look at Santiago de Compostela's Pilgrims Through the Lens of Motivations", *Tourism Management*, (64)2018:271-280, κ.α.

προσκυνηματικής εμπειρίας και ταυτόχρονα είναι και η πιο εύθραυστη συνθήκη στο συνεχές της επίσκεψης και του προσκυνήματος. Η εμπορευματοποίηση, η μαζοποίηση και αποπροσωποποίηση των επισκέψεων, η ανάπτυξη (υπερ)καταναλωτικών πρακτικών και η επικαιρική εισβολή στοιχείων του πολιτισμικο-θρησκευτικού και κοινωνικού συρμού στον ορίζοντα αναφοράς των μνημείων αποτελούν ορατά σημεία κινδύνου. Ας ειπωθεί σε αυτό το σημείο προοιμιακά ότι μια σύνθετη κατανόηση των προσκυνηματικών περιηγήσεων εδράζεται τόσο στην ξεχωριστή όσο και στην από κοινού ενατένιση της αλληλεπίδρασης όλων των εμπλεκόμενων παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί θα μπορούσαν να ταξινομηθούν περιεκτικά ως ακολούθως: 1. Τα μνημεία και τα κέντρα πίστης και λατρείας με τα φέροντα κειμήλια και τα στοιχεία του άυλου πολιτισμού, 2. Ο επισκέπτης με τις προσωπικές ανάγκες, τις προσμονές και τις καταναλωτικές συνήθειές του, 3. Η θρησκευτική πίστη και νοηματοδότηση από την οποία εμφορείται το προσκυνηματικό εγχείρημα, 4. Το φυσικό περιβάλλον και το τοπίο μέσα στο οποίο εντάσσεται το μνημείο, 5. Η τοπική κοινότητα αναπόσπαστο μέρος και παρακαταθήκη της οποίας αποτελούν τα κέντρα επίσκεψης, 6. Οι δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς που εμπλέκονται στις περιηγήσεις, και 7. Οι "φαντασιακοί άλλοι", όλοι εκείνοι (φιλοξενούντες και φιλοξενούμενοι του μέλλοντος) προς χάριν των οποίων διατηρείται και συνέχεται στο ιστορικό παρόν ακέραιο το μνημείο.

Γ. Σύγχρονες προκλήσεις και προοπτικές εκπαίδευσης και κατάρτισης στο πεδίο των προσκυνηματικών περιηγήσεων

Η μεγαλύτερη ευκαιρία ταυτόχρονα όμως και η μεγαλύτερη πρόκληση στο πολυεπίπεδο φάσμα του θρησκευτικού τουρισμού είναι ο κατεξοχήν μεικτός χαρακτήρας των περιηγήσεων. Ο χαρακτήρας αυτός μάλιστα μαρτυρείται ήδη από αρχαίες πηγές, όπου μπορεί κανείς να παρακολουθήσει εκείνους που αποφάσιζαν να επισκεφτούν τις σημαντικές πόλεις της εποχής (στην Αίγυπτο, στο τόξο του Τρωικού κύκλου κ.α.) να αφιερώνουν χρόνο για να προσφέρουν θυσίες, να παρατηρήσουν τα τελετουργικά των άλλων λαών, να καταγράψουν με περιέργεια, απορία ή και δέος τις εκφράσεις του θρησκευτικού βιώματος.⁶ Τούτο δεν είναι διόλου παράξενο. Η θρησκεία είναι ένα παλλόμενο κέντρο νοηματοδοτήσεων της ανθρώπινης δράσης που εμπνέει, κινητοποιεί, στοχο-προσηλώνει την ανθρώπινη δράση και συνεπώς παράγει πολιτισμό με υλικό και άυλο αποτύπωμα. Σήμερα βέβαια οι όροι μοιάζουν να έχουν αντιστραφεί σε μια χώρα με δισχιλιετή χριστιανική

---

⁶ L. Casson, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1995, σελ. 33, 329 κ.α

παράδοση, όπως είναι η Ελλάδα. Είναι τώρα οι πιστοί χριστιανοί εκείνοι που περιηγούνται και επισκεπτόμενοι τα κέντρα πίστης για να προσκυνήσουν δεν χάνουν την ευκαιρία να επισκεφθούν κάποια από τα «κοσμικά» μνημεία της αρχαίας πολιτισμικής κληρονομιάς, όταν αυτά ευρίσκονται πλησίον ή στη διαδρομή προς το θρησκευτικό κέντρο. Δεν είναι σπάνιο ακόμη στο πλαίσιο μιας επίσκεψης οι προσκυνητές να απολαμβάνουν λίγες στιγμές χαλάρωσης στο όμορφο ελληνικό τοπίο διαμορφώνοντας ένα ιδιότυπο πεδίο ψυχαγωγικού ή και περιβαλλοντικού τουρισμού και θεμελιώνοντας τον πολυμορφικό χαρακτήρα του θρησκευτικού τουρισμού εν γένει.

Από όσα ήδη λέχθηκαν μπορούμε να χαρτογραφήσουμε τρία βασικά στοιχεία που διαμορφώνουν την ιδιαιτερότητα της σπουδής του προσκυνηματικού και θρησκευτικού τουρισμού στον σύγχρονο κόσμο και προσδιορίζουν συνεπώς τις ανάγκες εκπαίδευσης και κατάρτισης των εξειδικευμένων στελεχών:

1. Ο σύγχρονος τουρίστας είναι ταυτόχρονα παρατηρητής και παρατηρούμενος. Οι περιηγητές επισκέπτονται, παρατηρούν, μαθαίνουν αλλά και την ίδια στιγμή γίνονται και οι ίδιοι αντικείμενο παρατήρησης και μελέτης. Ανοίγει λοιπόν ένα πολύ σημαντικό επιστημονικό πεδίο, που σχετίζεται με τη μελέτη των χαρακτηριστικών των επισκεπτών, τη διερεύνηση των αναγκών τους, την εστίαση στην πραγματικότητά τους. Έτσι γνωρίζουμε τώρα πια ότι ο σημερινός τουρίστας είναι ο διασυνδεδεμένος επισκέπτης. Το γεγονός της ένταξης των νέων τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας στο πεδίο της περιήγησης καθιστά τη χρήση της τεχνολογίας μια από τις μεγαλύτερες μελλοντικές προκλήσεις στον τουρισμό.⁷ Συνεπώς, αν οι εμπλεκόμενοι φορείς στην Ελλάδα επιθυμούν να αποκοπούν δραστικά από τις παρωχημένες και ερασιτεχνικές προσπάθειες άτακτης ψευδο-τουριστικής ανάπτυξης θα πρέπει να σχεδιάσουν μια πορεία σταδιακής αναπλαισίωσης του προγραμματισμού τους χρησιμοποιώντας μελέτες που δίδουν επαρκή χώρο στις νέες τεχνολογίες, διαφυλάσσουν το νοηματικό και αξιακό φορτίο των μνημείων και διασφαλίζουν τους όρους της προσβασιμότητας και της κοινωνικά ισόρροπης ανάπτυξης.

---

⁷ Βλ. για παράδειγμα: D. Buhalis, Zoge M., “The Strategic Impact of the Internet on the Tourism Industry”, M. Sigala, Mich L., Murphy J. (Eds.), *Information and Communication Technologies in Tourism*, Vienna: Springer, 2007, σελ. 481-492; D. Buhalis, Wagner R., “eDestination: International Best Practices of Tourism Technologies and Application”. *Tourism Tribune*, 28 (1), 2013, σελ. 3-6; B. Neuhofer, Buhalis D., Ladkin A., “Smart Technologies for Personalized Experiences: A Case Study in the Hospitality Domain”, *Electronic Markets – The International Journal of Networked Business*, 25 (3), 2015: 243-254; D. Buhalis, Leung R., “Smart Hospitality—Interconnectivity and Interoperability Towards an Ecosystem” *International Journal of Hospitality Management*, 71, 2018: 41-50.

2. Το γεγονός ότι ο θρησκευτικός τουρισμός και οι προσκυνηματικές περιηγήσεις μπορούν να αποτελούν συστατικό στοιχείο μιας ολοκληρωμένης αναπτυξιακής προσέγγισης σχεδόν για κάθε τοπική κοινωνία στον ελληνικό χώρο υπογραμμίζει την αναγκαιότητα επιστημονικής προσέγγισης και τεκμηρίωσης των σχετικών πρωτοβουλιών. Η προοπτική της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης με σημαντική μάλιστα χωρική διασπορά ενισχύεται από παράγοντες, όπως το γεγονός ότι πολλά και σημαντικά κέντρα πίστης βρίσκονται στην επαρχία και στην εκτός του αστικού ιστού ελληνική επικράτεια. Επιπρόσθετα, τα κέντρα αυτά είναι συνδεδεμένα με μεγάλες θρησκευτικές εορτές και πανηγύρεις και αυτές με τη σειρά τους με παραδοσιακές πρακτικές επιστροφής στον γενέθλιο τόπο. Οι μεγάλες θρησκευτικές εορτές, που στην Ελλάδα είναι συνήθως και επίσημες αργίες, ευνοούν δραστικά την κίνηση από τα αστικά κέντρα προς την υποβαθμισμένη οικονομικά περιφέρεια και μπορούν να αποτελέσουν αφορμές για έναν σε βάθος χρόνου στρατηγικό σχεδιασμό της εσωτερικής περιηγητικής κίνησης.⁸
3. Έτι περισσότερο, στο παραδοσιακό δίπολο τουρίστας - ιερό μνημείο δημιουργείται ένας νέος πόλος, ένα σχεδόν αφανές πεδίο. Πρόκειται ακριβώς για τη σχέση μεταξύ επισκεπτών και φιλοξενούντων, των μνημείων και των ανθρώπων, της παραδεδομένης ιστορίας και του πολιτισμού ως δράσης. Κοντά σε αυτά δημιουργούνται και νέες προοπτικές σε μια σειρά από περιπτώσεις, όπως είναι οι αναστηλώσεις παλαιότερων μνημείων, η ανακάλυψη των πολιτιστικών ιχνών σε κτίρια, πίνακες, οδούς, μνημεία. Εάν ο ελληνικός χώρος επίσκεψης νοηθεί ως ένα ιστορικό παλίμψηστο, τότε δημιουργούνται σοβαρές πιθανότητες για μια δυναμική, καινοτόμα και πολυεπίπεδη τουριστική ανάπτυξη. Αντί της διάσπασης λοιπόν των μνημείων σε επιμέρους κατηγορίες προκρίνεται στο πλαίσιο αυτής της προοπτικής η δημιουργία πολυμορφικών σχεδίων περιήγησης σε προορισμούς που διασυνδέουν τις τοπικές κοινότητες μεταξύ τους και ενσωματώνουν τον πλούτο του ελληνικού πολιτισμού και της ιστορίας του. Η δημιουργία και πιστοποίηση διαδρομών που βασίζονται εν πολλοίς σε αυτήν την προοπτική αναφέρονται στη δυνατότητα υπέρβασης των παραδεδομένων και

---

⁸ Ο στρατηγικός σχεδιασμός των τοπικών φορέων (Εκκλησία, Τ.Α., πολιτιστικοί, θρησκευτικοί σύλλογοι, παραγωγικοί φορείς) είναι αυτονόητο ότι θα πρέπει να συναρμόζεται με τον ευρύτερο χωροταξικό σχεδιασμό. Είναι βάσιμο μάλιστα να υποθέσουμε ότι, χωρίς να ταυτίζονται αναγκαστικά οι ειδικότερες προοπτικές, η συσχέτιση κρατικών και ιδιωτικών, κεντρικών και τοπικών προοπτικών μπορεί να προσδώσει ιδιαίτερη αναπτυξιακή δυναμική στον προορισμό προσκυνήματος και τουριστικής επίσκεψης.

παρωχημένων πρακτικών στο πεδίο του θρησκευτικού τουρισμού.⁹ Σε αυτό το πλαίσιο ολόκληρες περιοχές αποκτούν νέες και πολλαπλές αναφορές ως «προορισμοί» καθώς εκ των πραγμάτων βρίσκονται χωρικά και μπορούν να ενταχθούν οργανωτικά στα «βήματα..» ή στη «διαδρομή..». Τα βήματα του Αποστόλου Παύλου, οι δρόμοι του μεταξιού, οι διαδρομές της ελιάς, του οίνου κ.λπ, η διαδρομή για το προσκύνημα στην Λούρδη, ή στο Σαντιάγο ντε Κοποστέλα είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα παγκόσμιας πιστοποίησης (trademark) που ευνοούν μια πιο περιεκτική προσέγγιση αντί του επιμερισμού και της αποσπασματικότητας. Οι νέες εξελίξεις υπογραμμίζουν λοιπόν την αναγκαιότητα ενός στρατηγικού σχεδιασμού που θα διασφαλίζει τη συνάρμωση των επιμέρους περιηγητικών δράσεων, τη συγχρονική προοπτική αλλά και τη διαχρονική αναφορά, τη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών, τη χρήση των νέων τεχνολογιών αλλά και τον καταναυκτικό χαρακτήρα των ιερών μνημείων.

4. Όπως γράφτηκε παραπάνω, η περιήγηση και ο τουρισμός στην Ελλάδα μπορούν να συγκροτούνται στη βάση ενός παλίμψηστου με οριζόντιες και κάθετες διαστάσεις. Σε ό,τι αφορά τις οριζόντιες διαστάσεις στην Ελλάδα με την τόσο σημαντική και τόσο μακρόχρονη πολιτιστική ιστορία ας σημειωθεί ότι είναι πραγματικά αδύνατον να επισκεφθεί κανείς έναν χώρο -είτε θρησκευτικό είτε όποιο άλλο μνημείο- χωρίς περάσει μπροστά ή μέσα από μνημεία πολιτιστικά, χωρίς να βρεθεί κοντά σε σημαντικές περιβαλλοντικές διαδρομές ή να έχει κάποια εμπειρία γαστρονομικού ή και οινικού τουρισμού κ.λπ. Ας αναλογιστούμε επίσης σε σχέση με την έννοια του παλίμψηστου ότι υπάρχουν στην Ελλάδα 18 Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Τυπικά τα 5 αναγνωρίζονται ως θρησκευτικά μνημεία, δηλαδή χριστιανικά, όμως πολλά από τα «πολιτιστικά» μνημεία σχετίζονται με τη θρησκευτική νοηματοδότηση του βίου, είναι δηλαδή ιερά, άρα συναρμόζονται μεταξύ τους και συναρμόζουν και την πολιτιστική φυσιογνωμία του τόπου και το πολιτιστικό του ίχνος. Η κάθετη προοπτική είναι προφανής στα περισσότερα από τα χριστιανικά και κυρίως βυζαντινά μνημεία και προορισμούς, καθώς ο επισκέπτης του θρησκευτικού μνημείου βαδίζει ταυτόχρονα στα χνάρια του ρωμαϊκού συγκεκριμένου και του

---

⁹ Ένα τέτοιο πρόγραμμα υλοποιείται με τη συμβολή ερευνητών του Τμ. Θεολογίας του ΑΠΘ υπό τον τίτλο «Ανάδειξη και πιστοποίηση προορισμών και διαδρομών θρησκευτικού τουρισμού» (ΕΠΑνΕΚ) - (ΕΥΔΕ ΕΤΑΚ).

βυζαντινού πολιτισμού κ.α.ο.. Πολλά μάλιστα μνημεία, όπως είναι η Ροτόντα στη Θεσσαλονίκη αποτελούν ένα καθ' εαυτόν παλίμψηστο. Είναι αναγκαία λοιπόν η εμπνευσμένη δημιουργία ενός στρατηγικού σχεδίου ικανού να συνθέτει τις επάλληλες ιστορίες αλλά και ταυτόχρονα να τις διακρίνει. Να προσδιορίζει με σύγχρονους όρους το πλαίσιο της περιήγησης και της θρησκευτικο-πολιτιστικής επίσκεψης αλλά και να διασφαλίζει τους όρους της ιερότητας, της αυθεντικότητας και της ιδιοπροσωπίας των θρησκευτικών κέντρων, ώστε η προσκυνηματική περιήγηση να μένει πάντα μια αυθεντική εμπειρία και να μην υποβιβάζεται φθίνοντας σε ένα τουριστικό προϊόν προς κατανάλωση.

5. Σε συνέχεια και κατάληξη των παραπάνω ως υπογραμμιστεί ότι αυτό που μπορεί και πρέπει να συνενώνει τα επιμέρους κοινωνικά, πολιτιστικά, οικονομικά χαρακτηριστικά ενός τόπου που περιβάλλει ένα κέντρο προσκυνηματικών επισκέψεων είναι ένα αφήγημα. Το αφήγημα τοποθετεί το μνημείο και την παράδοσή του στο κέντρο του ενδιαφέροντος, σχεδιαγράφει νοηματοδοτικές σπείρες, εμπνέει ένα όραμα αυθεντικής εμπειρίας στον επισκέπτη, εντάσσει τα μέλη της τοπικής κοινωνίας σε ένα ευρύτερο, σταθερότερο και πιο μακροχρόνιο πλαίσιο αναφοράς και αναδεικνύει όχι μόνο το μνημείο αλλά και την εμπειρία της επισκέψεώς του ως ένα σημείο ελκτικό του ανθρώπινου ενδιαφέροντος. Υπό αυτό το πρίσμα το ταξίδι για τον προσκυνητή μπορεί να βιώνεται ταυτόχρονα ως μια «εξωστρεφής» (προς κάποιον άλλο τόπο) αλλά και ως μια «εσωστρεφής» κίνηση (προς τον βαθύτερο εαυτό και την πνευματικότητά του).¹⁰

Γ. Συμπεράσματα

Ο τουρισμός, όπως είναι ευρέως αποδεκτό πλέον, είναι ένα από τα πιο σημαντικά πεδία ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό συχνά μας οδηγεί στη σιωπηλή παραδοχή ότι αποτελεί ένα αυτονόητο πρόκριμα οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής αλλά και εκκλησιαστικής δράσης. Πρακτικά βέβαια, το τουριστικό φαινόμενο δεν είναι μόνο πεδίο οικονομικής δραστηριότητας αλλά και ένα κοινωνικό πεδίο έρευνας και μελέτης. Είναι ακόμη και ένα φάσμα σύνθετων κοινωνικο-πολιτιστικών, οικονομικών, θρησκευτικών και άλλων ζυμώσεων. Η ολοένα και αυξανόμενη στατιστική καταγραφή και ερμηνεία των δεδομένων του θρησκευτικού τουρισμού υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα της ακαδημαϊκής και επιστημονικής ερμηνευτικής προσέγγισης και ανάλυσης της τουριστικής πραγματικότητας,

---

¹⁰ Βλ.: J. Clift, Clift W., *The Archetype of Pilgrimage: Outer Action with Inner Meaning*, New York: Paulist Press, 1996.

ώστε να βελτιωθούν οι θετικές προοπτικές βιώσιμης ανάπτυξης αλλά και να καταγραφούν οι πιθανοί κίνδυνοι. Ενδεικτικά μόνο μπορούν να αναφερθούν ως πεδία διακύβευσης το φαινόμενο του υπερ-τουρισμού που τραυματίζει την ιερότητα των μνημείων ή απισχνά την αυθεντικότητά τους, καθώς και το φαινόμενο της ανισομερούς οικονομικής ανάπτυξης που μπορεί να αποφέρει κέρδος σε κάποιους αλλά και να επιφέρει αρνητικές συνέπειες στις τοπικές κοινωνίες. Επιπλέον, η αποκλειστική εξάρτηση των τοπικών κοινοτήτων από τα περιστασιακά και χωρίς στρατηγικό σχεδιασμό έσοδα του τουρισμού οδηγεί συχνά στην αφαίμαξη του τόπου από τα πιο δυναμικά στοιχεία και την αδυναμία βιώσιμης ανάπτυξης.¹¹

Η δημιουργία λοιπόν ενός στρατηγικού σχεδιασμού που εδράζεται στη διαρκή επιστημονική μελέτη είναι η προϋπόθεση για την ύπαρξη ενός βιώσιμου πεδίου τουριστικών δραστηριοτήτων και προσκνηματικών περιηγήσεων. Το έργο της ακαδημαϊκής κοινότητας εστιάζεται κυρίως στην εις βάθος κατανόηση της προσκνηματικής περιήγησης ως εμπρόθετης δράσης του σύγχρονου ανθρώπου, τη διερεύνηση τρόπων και προϋποθέσεων διαφύλαξης της αυθεντικότητας της εμπειρίας κατά την επίσκεψη στο θρησκευτικό μνημείο, την ανάδειξη και οργάνωση θρησκευτικών και προσκνηματικών προορισμών, τον σχεδιασμό προγραμμάτων πολυμορφικής τουριστικής ανάπτυξης και τέλος την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των περιηγητικών πρωτοβουλιών, την πρόβλεψη του πιθανού κόστους και των αναδυόμενων προβλημάτων με τα αντίστοιχα μέτρα.

Τούτων λεχθέντων, το ερώτημα αναδεικνύεται ζωτικό: είναι οι εμπλεκόμενοι φορείς (Πολιτεία, Εκκλησία, τοπικές κοινότητες, θρησκευτικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι, οι παράγοντες της αγοράς) έτοιμοι να αναλάβουν τις αναγκαίες πρωτοβουλίες, να κινητοποιήσουν τα καταρτισμένα στελέχη, να οργανώσουν τις στοχευμένες δράσεις ώστε να επιτευχθεί μια άρτια, σύγχρονη και βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη; Είναι δυνατόν να διασφαλιστεί ο καταναυκτικός χαρακτήρας των μνημείων, η κοινωνική ανάπτυξη και ταυτόχρονα η ελεύθερη και ολόπλευρη ικανοποίηση των επισκεπτών; Τέτοιου είδους ερωτήματα σε ένα τόσο δυναμικό πεδίο, όπως είναι ο τουρισμός, δεν επιδέχονται οριστικές και αμετάκλητες απαντήσεις. Έτι περισσότερο, οι απαντήσεις δεν είναι δυνατόν να δοθούν μόνο από έναν παράγοντα και μόνο σε ένα επίπεδο. Η διασύνδεση όλων των εμπλεκόμενων φορέων μέσα σε ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας και συνέργειας αποτελεί προαπαιτούμενο αλλά και στόχο στο αναπτυξιακό συνεχές των περιηγητικών και τουριστικών δραστηριοτήτων.

---

¹¹ Για τους κινδύνους αυτούς και τις προκλήσεις του τουρισμού σε σχέση με την εκπαίδευση των νέων, τις υποδομές κατάρτισης και τον μακροχρόνιο σχεδιασμό της πορείας των τοπικών κοινοτήτων βλ.: Χ. Ν. Τσιρώνης, *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Εκπαίδευση στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας; 2003, σελ. 306.